

O‘ZBEK TILIDA O‘XSHATISH KELISHIGI: KELISHIK SIFATIDA QIYOSIY TAHLILI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i03.053>

Ibragimov Javohir Isamiddin o‘g‘li
Jibrahimov@77gmail.com
Toshkent amaliy fanlar universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi -dek, -day qo‘shimchalarining kelib chiqishi, tarixiy shakllanishi hamda til tizimidagi funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, mazkur qo‘shimchalarning boshqa kelishik shakllari bilan qiyosiy tahlili ularning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari asosida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, -dek/-day qo‘shimchalari, o‘xshatish kelishigi, kelishik qo‘shimchalari, qiyosiy tahlil, morfologik xususiyatlar

SIMILAR AGREEMENT IN UZBEKISTAN: COMPARATIVE ANALYSIS AS AN AGREEMENT

Ibragimov Javohir Isamiddin oğlu
Jibrahimov@77gmail.com
Tashkent University of Applied Sciences

Abstract: This article analyzes the origin, historical development, and functional features of the suffixes -dek and -day in the Uzbek language. It also highlights their common and distinctive characteristics through a comparative analysis with other case forms.

Keywords: Uzbek language, -dek/-day suffixes, comparative case, case suffixes, comparative analysis, morphological features

O‘zbek tilining boyligi nafaqat sinonimlarning ko‘pligida, balki til birliklarining tahlil imkoniyatlarining kengligida ham namoyon bo‘ladi. Jumladagi so‘zlar o‘zaro grammatik jihatdan bog‘lanib, har bir birlikning o‘z vazifasini bajarishi tilning sintaktik qudratini belgilaydi.

Kelishiklar haqidagi ta’limotning asoschisi Aristotel hisoblanadi. Aristotel kelishikning atamasi sifatida grekcha ptōsis (ptosis) - “tushin” so‘zini qo‘llaydi. [1:43]

O‘zbek tilining grammatik qurilishiga bariyalangan dastlabki ilmiy asar XYIII asrda yaratilgan Marvo Mexdixonning “Sanglox” asaridir. Mexdixon ushbu asarida

o'zbek tilining morfologiyasini, xususan, kelishik shakllarini ancha mukammal ishlagan. U o'zbek tilida mavjud kelishik shakllarini beshga ajratadi. Kelishik qo'shimchalarini arabcha ravobiti ta'diya (o'timlilik vositalari) atamasi bilan nomlaydi.

Fitrat o'zining "Grammatika" sida kelishiklarni "to'ldirgich" lar deb ataydi va o'zbek tilida sakkizta to'ldirgich borligini aytadi [2:44]

Tilshunoslarning ko'pchiligi asosan 6 a'zoli kategoriya haqida fikrga qo'shilsa ham, ayrim qo'shimchalar borasidagi bahs-munozaralar ularning kelishik qo'shimchasi ekanligi haqida fikr-mulohazalar bilan qo'shib olib boriladi. Bu xil fikrlar, asosan, -gacha, -niki, -dek qo'shimchalari borasida yuritiladi.[3:38]

"-Dek, -day" qo'shimchalarining tarixiy asosga ega ekanligi tarixiy grammatika kitoblarida asosli tarzda ifodalangan. Ularning kelishiklar bilan bog'liq jihatlari faqat bir yoqlama holda o'rganilgan bo'lib, "Kelishiklarning konstruksiya" va "Ko'makchili konstruksiya" hali ham baxsli ekanligini Ayyub G'ulomovning mavjud darslik va qo'llanmalaridan bilish mumkin. "-Dek,- day" haqidagi nazariy kitoblarning birida: "Biroq bu qo'shimchani kelishik qo'shimchalari bilan almashinuv imkoniyatlari nihoyatda chegaralangan" ligi aytib o'tiladi. Ammo bu qat'iy emas unda ham neytrallashuv hodisasi uchraydi. Bu bilan bir qo'shimchani umumiy xususiyatlarini chegaralay olmaymiz. "Qiyoslang: osmondek katta - osmondan katta - *osmonni katta- *osmonga katta.*** Deyarli barcha kelishiklar uchun xos bo'lgan shakl neytrallashuv hodisasi bu qo'shimcha uchun begona"[4:39]. Yuqorida aytib o'tilgan gipoteza "-dek,-day" kelishigi uchun umumiy kasb etmas. Qiyoslang: "U menday kuchli emas. U mandan kuchli emas". "Sendek yaxshi do'st topilmaydi. Sendan yaxshi do'st topilmaydi". Ko'rinib turibdiki, "-dek,-day" hozirgi o'zbek tilida neytrallashuv hodisasini yuzaga chiqaraoladi. Garchi bu umumiy kelishiklar orasida bo'lmasa ham shuning o'ziyoq bu qo'shimcha uchun "begonalik" dan "yaqinlik"ni hosil qilish imkoniyati borligini ochib beradi.

"Kelishik qo'shimchalari birlikdagi otlarga ham, ko'plikdagi otlarga ham bir xil qo'shiladi, so'z oxirining unli, yo undoshligiga karab xam, asosan, o'zgarmaydi, biroq so'zning yumshoq, qattiqligiga, jarangli, yo jarangsiz tovush bilan bitishiga karab, turli variantlarga ega bo'la oladi"[5:89]

"-dek / -day" qo'shimchasi ham shunga o'xshash tarzda ishlaydi: Birlikdagi va ko'plikdagi otlarga qo'shiladi.

Birlik: tog' → tog'dek

Ko'plik: tog'lar → tog'lar-dek

So'z oxiridagi unli yoki undoshga qarab shakli o'zgarmaydi

uy → uydek

tog' → tog'dek

Soʻz yumshoqligi, qattiqligi, jarangli yoki jarangsiz tovushga qarab turli fonetik variantlar paydo boʻlishi mumkin

qattiq va jarangsiz: togʻ → togʻdek

yumshoq va jarangli: bola → boladay

unli bilan tugasa: uy → uydek.

Bir xil kelishikdagi soʻzlar uyushib kelganda, ularning xammasiga bir kelishik qoʻshimchasi koʻshish mumkin (qoʻshimcha eng oxirgisiga koʻshiladi), shuningdek, har biriga qoʻshish xam mumkin. Soʻnggi xolatda taʼkid, ajratib koʻrsatish maqsad etilgan boʻladi (Fabrika, zavod va maktablarni aylandik fabrikalarni, zavodlarni va maktablarni aylandik.) Uyushiq boʻlaklar bir-biriga yaqin bir necha predmetlarni ifoda etganda, kelishik qoʻshimchasini har bir toʻda (bir-biriga yaqin boʻlgan predmetlarni ifodalovchi otlarning oxiri)ga qoʻshish ham mumkin boʻladi (Olma, behi, yongʻoqlarni; kartoshka, lavlagi, karamlarni va boshqa narsalarni yigʻib oldik). Sheʼriy asarlarda kelishik qoʻshimchalarini uyushik boʻlaklarning istalganida takrorlash, istalganida yashirish mumkin (sheʼriy talabga koʻra).[6:89]

“Dek” va “-day” oʻxshatish maʼnosini bildiruvchi vositalar boʻlib, uyushiq boʻlaklar bilan qoʻllanganda kelishik qoʻshimchalari kabi maʼlum xususiyatlarni namoyon qiladi. Agar bir xil grammatik vazifadagi soʻzlar uyushib kelsa, “dek” yoki “-day” odatda faqat oxirgi soʻzga qoʻshiladi. Bunda maʼno jihatidan barcha uyushiq boʻlaklar oʻxshatish munosabatiga kirishgan boʻladi. Masalan, “Sher, yoʻlbars va qoplonday yigit” gapida qoʻshimcha faqat oxirgi soʻzga qoʻshilgan boʻlsa ham, uchulasi ham qiyoslanayotgan predmetlar hisoblanadi. Bu holat neytral bayon sanaladi.

Agar nutqda taʼkid, ajratib koʻrsatish yoki oʻxshatishni kuchaytirish maqsad qilinsa, “dek” yoki “-day” har bir uyushiq boʻlakka alohida qoʻshilishi mumkin: “Sherday, yoʻlbarsday va qoplonday yigit”. Bu shaklda har bir obraz alohida urgʻu bilan ifodalanadi va oʻxshatish kuchliroq seziladi. Shuni ham taʼkidlash kerakki, kelishik qoʻshimchalarida uchraydigan guruhlab qoʻllash (yaʼni maʼno jihatdan yaqin predmetlar toʻdasining oxiriga qoʻshimcha qoʻshish) “dek/day”da kamroq uchraydi. Chunki ular asosan stilistik vosita boʻlib, oʻxshatishning badiiy ifodasini kuchaytirishga xizmat qiladi. Har qanday holatda ham uyushiq qatorning oxirgi boʻlagi grammatik jihatdan shakllangan boʻlishi zarur. “Dek” va “-day” uyushiq boʻlaklarda kelishik qoʻshimchalari kabi ikki xil usulda qoʻllanishi mumkin: odatiy holatda faqat oxirgi soʻzga qoʻshiladi, taʼkid zarur boʻlsa, har bir boʻlakka alohida qoʻshiladi.

Xulosa qilib aytganda, “-dek / -day” qoʻshimchasi kelishik qoʻshimchalari bilan oʻxshash morfologik xususiyatlarga ega: u birlik va koʻplik otlarga bir xil qoʻshiladi, soʻz oxiridagi tovushga qarab fonetik variantga ega boʻlishi mumkin, va har doim oxirgi pozitsiyada keladi. -dek, -day qoʻshimchalari boshqa kelishik shakllari va

o'xshatish ma'nosini bildiruvchi til birliklari bilan qiyoslanganda, ularning semantik jihatdan yaqin bo'lishiga qaramay, grammatik vazifasi va qo'llanish doirasida o'ziga xos xususiyatlarga ega ekani kuzatildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ҚОДИРОВ З. М. Узбек тили грамматик категорияларини систем тадқиқ этиш (калилик категорияса) Филология фанлари номзоди илмий даражасини олаш учун ёзилган диссертация. (Кутахассислик: Узбек тили) ТОШКЕНТ, 1992. - 112 б
2. ҚОДИРОВ З. М. Узбек тили грамматик категорияларини систем тадқиқ этиш (калилик категорияса) Филология фанлари номзоди илмий даражасини олаш учун ёзилган диссертация. (Кутахассислик: Узбек тили) ТОШКЕНТ, 1992. - 112 б
3. A.Nurmonov, Sh.Shahobidinova Sh.Iskandarova, D.Nabieva.O'zbek tilining nazariy grammatikasi.Morfologiya. Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2001. - 80b
4. A.Nurmonov, Sh.Shahobidinova Sh.Iskandarova, D.Nabieva.O'zbek tilining nazariy grammatikasi.Morfologiya. Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2001. - 80 b
5. АЙЮБ ҒУЛОМОВ. АЙЮБ ҒУЛОМОВНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ (4-китоб) Ўзбек тилида аниқловчилар. Ўзбек тилида келишиклар .Тошкент: 2008. - 165 б
6. АЙЮБ ҒУЛОМОВ. АЙЮБ ҒУЛОМОВНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ (4-китоб) Ўзбек тилида аниқловчилар. Ўзбек тилида келишиклар .Тошкент: 2008. - 165 б